

НАЗВИ РЕЛІГІЙНИХ СПОРУД ТА ЇХ ЧАСТИН В „ЛІТОПИСІ ПІДГОРЕЦЬКОГО МОНАСТИРЯ”

У статті розглянуто назви релігійних споруд в українській пам'ятці духовно-світської літератури XVII-XVIII ст., визначено структурні особливості цих назв, простежено їх семантико-стилістичні реалізації в тексті „Літопису Підгорецького монастиря”.

Ключові слова: церковно-монастирський літопис, релігійна лексика, тематична група, термінолексеми, багатослівні найменування, еклезіоніми.

Релігійна лексика є невід'ємною і органічною частиною словникового складу української мови, оскільки вся наша духовна культура з давніх часів формувалась як християнська. Зрине відчуття Бога, постійний зв'язок з ним, віра в заступництво Божої Матері – основні риси українського національного характеру. Тому релігійна лексика не лише позначає реалії, пов'язані з вірою, церквою, а й водночас виражає багатий духовний світ українців.

Вивчення української релігійної лексики активно розпочалось лише з 90-х років минулого століття (праці Г. Наконечної, Н. Бабич, М. Петровича, М. Скаб, Н. Пуряєвої, С. Бібли, Н. Піддубної Ю. Ясіновського, І. Грималовського, І. Черненко, А. Кравчук, В. Політила, Н. Сологуб, О. Петришиної). У цих студіях релігійна лексика розглядається як складова частина української лексичної системи і її функціонування виявлено загалом на матеріалі нової української літературної мови. Менш досліджена релігійна лексика в староукраїнських писемних пам'ятках.

Важливим джерелом для вивчення староукраїнської релігійної термінолексики є церковно-монастирські літописи, такі як, Густинський літопис, Львівський літопис, Добромільський літопис, хроніки Мгарського, Сатанівського, Межигірського, Вінницького, Плісницько-Підгорецького монастирів. Як вважають дослідники, цей

жанр є „своєрідним церковним епосом”, в якому описується буденне духовне й світське життя народу [Корпанюк: 24].

Предметом нашого дослідження є функціонування релігійної лексики в пам'ятці українського духовно-світського письменства XVI-XVII ст. – „Літописі Підгорецького монастиря”. У цій статті ми поставили перед собою завдання охарактеризувати одну із тематичних груп релігійної лексики літопису – назви релігійних споруд та їх частин і визначити семантико-стилістичні особливості реалізації цих лексем у тексті пам'ятки. У сучасних дослідженнях виділяють різну кількість (від 6 до 24) груп релігійної лексики, але майже всі лінгвісти одноставні в тому, що слова та словосполучення, що називають приміщення для релігійних обрядів і богослужінь та їх частини (*церква, кірха, костьол, вівтар, амвон* та ін.) становлять окрему групу [СУБТ: 179, 195, 251]. Лише О. Горбач та І. Черненко відносять ці найменування до ширшої за значенням групи „поняття, пов'язані з церквою (храмом) та її спорядженням (церковним утваром)” [Горбач: 121; СУБТ: 281].

Назви релігійних споруд є яскравим пластом української релігійної термінології і віддзеркалюють філософію та духовну культуру нашого народу.

Релігійний характер пам'ятки, яка власне є церковно-монастирським літописом, зумовив використання значної кількості релігійних найменувань цієї тематичної групи, в якій можна виділити такі підгрупи: 1) назви християнських монастирів: *монастирь, обитель, лавра, скит*; 2) назви християнських релігійних споруд для проведення богослужб: *церква, катедрa, собор, домъ Божий*, 3) назви релігійної споруди без вівтаря: *звоница*. Всі ці термінолексеми позначають різновиди релігійних споруд, які відрізняються за типом організації і розмірами. Крім того, до цієї групи входять: 4) назви частин храму: *алтарь, святилище, престоль, царскии врата, притворь, паперть* і 5) назви жител священників і монахів представлені лексемою *келія*.

Термінолексеми на позначення релігійних будівель, а також їх частин відзначаються високою частотністю в “Літописі Підгорецького монастиря”. У тексті твору вони виконують як номінативну, так і стилістичну функції. Оскільки мова йде про заснування та розбудову монастиря, то найбільш уживаним є слово *монастирь* з його

синонімами *обитель*, *скит*. Вони об'єднуються на підставі семи “комплекс різнофункціональних споруд”. На думку Н. Піддубної, „слово *монастир* є гіперонімом до *скит*, *обитель*, *лавра* як найбільш універсальна назва на позначення комплексу споруд, належних громаді ченців і черниць, і є такою, що позбавлена конфесійної диференціації” [Піддубна: 14]. У творі терміни *монастир* і *обитель* використовуються як взаємозамінні, причому лексема *обитель* вживається набагато частіше: *Король Польскіи при.:ха до с>той обители сей со трома синами своїми Іаковом, Александром и Константином* (с. 586). *На той часъ зоставаль при Чудотворном Образ.: П>рстой Б>ци в Трёмбовельском Монастир.:* (с. 584). У пам'ятці згадується шість реально діючих чоловічих монастирів того часу: *Монастиръ Подгорецкии, монастиръ Почаевскии, монастиръ Воля Деревянская, монастиръ Иовинъ, Трёмбовельскій Монастиръ, монастиръ С>того Гелргія, а монастиръ С>тим Апостолом Верховним Петр; и Павл*; вжитий у порівнянні. Замість терміна *скит* у пам'ятці для позначення „типу монастиря, розташованого у віддаленому пустельному місці” [РС: 307] вживається складене найменування *обитель скитская*: „*И С>тую обитель скитскую турки разорили и огнем сожегли*” (с. 582).

Лексичні одиниці *церква*, *катедра*, *собор*, *домъ Божий* є синонімічними назвами релігійної споруди, в якій відправляють богослужби. Найбільш уживаною лексемою з-поміж них у літописі є *церква* з варіантом *церковъ*. У давньоукраїнській мові саме *церковъ* була звичайною назвою для християнського храму, у старослов'янській мові такою назвою була *црькы*. У сучасній українській мові назва *церква* (*церков*) також вживається на позначення споруди, в якій відбуваються культові дієства християнства, особливо його православної та греко-католицької гілок. Вона полісемантична і має такі значення: 1) релігійна організація духівництва і віруючих, об'єднана спільністю вірувань і обрядовості”; 2) „будівля, в якій відбуваються християнські богослужіння” [СУМ XI: 202]. У нашій пам'ятці слово *церковъ* вживається більшою мірою у 2 значенні: „*При семь усов.:товаша вс.: единогласно, дабы при криници Ц>рковъ сію со/ружили, и не токмо Ц>рковъ, но весь Монастиръ*” (с. 158); *Року о>гла /сноваша Ц>рковъ Благов.:ценія*

Прстой Бци (с. 158), однак в одному випадку знаходимо цей термін і в значенні організації: „*А понеже православно католическая Црковъ седма столпами, или седми вселенскими соборами, либо теж седми дарами Духа Стого утверждается*” (с. 580). Крім прямого значення, в цьому слові в літописі актуалізовані семи „місце спілкування з Богом”, „святе місце”, наприклад: „*Апостольскую церков аки облаком славы господній исполненну*” (с. 99); „*В сел.: Голбици в Цркви Рождества Прстой Бци бразь Прчтой Д.:ви слезы испстиль и котори со в.:рою прихождаху ко бразу, по своему прошенію /ть различных недговъ исц.:ленья приємляху*”(с. 163).

Синонімічними найменуваннями до слова *церква* є словосполучення *Дом Божий* та лексеми *катедра* та *храм*. Якщо слово *храм* є узагальненою назвою сакральних будівель для відправлення культу [РС: 307], то в церковній термінологічній традиції *катедра* вживається на позначення архієрейського собору(*катедра Львовска, катедра Стого Іанна Богослова Луцкая*). Знаходимо в тексті і словосполучення *храм* *Гднь*: „*Богъ явился в храм.: Гднемъ*” (с. 99).

Фразеологізоване сполучення *Домъ Божий* відрізняється від інших синонімічних утворень відтінком книжності, урочистості і є елементом високого стилю, наприклад: „*Боголюбивий епископъ и пастиръ любяци благо.:ние дому Божого... благословилъ блаженнаго старца Ілію в Ігумена*” (с. 582). Як зазначають дослідники, уже в церковнослов'янській мові вживання назви *домъ* у значенні „церква” було елементом високого стилю [Піддубна: 12].

Традиційно ці термінолексеми в „Літописі Підгорецького монастиря” реалізуються в поєднанні з епітетами *сТий, божий, славний, преславний*: *церковъ сТая, обитель сТая скитская, обитель свТая Подгорецкая Пл.:сницкая, Церкви Божіи, дв.: преславние церкви*. Наприклад: „*Дв.: преславние церкви в Писаніи Божественном найдются...перша в Ісаии Пророка, вторая церковъ Соломонова*” (с. 97-98).

Лексема *звоничя* – власне українська назва релігійної споруди без вівтаря – функціонує, ймовірно, з XVI-XVII ст. і має значення „вежа для дзвонів на церкві, при церкві або окрема будівля з дзвонами”

[СУМ II: 264]. У тексті знаходимо: „И дароваль древа на Церковь С>тую со звоницею и на Трапез;” (с. 159).

Назви частин релігійних споруд *алтарь, святилище, престоль, царский врата, притворь, паперть* використовуються в першу чергу при описі церкви Преображення Господнього, а також інших храмів, наприклад: „Даєть то певний и виразний документ над Царскими враты внутрь олтаря напис: Аа>рлрок;” (с. 102). Ч>стний же старець Іовъ ... до старой Ц>ркви Пре/браження Гд>ня приб>довал притворь. И положено бы т.:ло его предъ Ц>рквію Пре/браження Гд>ня поср.:де паперти” (с. 581).

Слово *келія*, запозичене із давньогрецької ще у давньоукраїнську мову, вживається у своєму прямому значенні – житло монаха: „Злочестивіи же в монастыри килька келій /гнем сожегоша и прочая веци” (с. 582).

Переважна більшість назв релігійних споруд і їх частин має грецьке (*церква, монастир, лавра, скит, паперть*) і церковнослов'янське (*собор, храмъ, домъ Божий, Царські врата, престол, святилище*) походження, меншою мірою представлені латинізми (*катедра, вітвар (олтар, алтар)*), а з власне українських назв вживається слово *звониця*.

Як бачимо, основна частина назв релігійних споруд, що входять до складу релігійної лексики української мови, активно функціонувала в XVI-XVIII ст. і була в цілому адаптована до її фонетичної, орфографічної й граматичної систем. Ці термінолексеми мають таке ж фонетичне оформлення і парадигми відмінювання, як і власне українські назви.

В аналізованій пам'ятці назви релігійних споруд представлені як загальними, так і власними назвами, причому останні кількісно переважають. На відміну від загальних, оніми позначають не абстраговані, а конкретні поняття. І якщо слова *монастирь, обитель, церква, лавра, катедра, храмъ* тощо відображають сутність визначених понять і предметів, то словосполучення *монастирь Подгорецкий, монастирь Почаевский, Ц>рковь Соломонова, церква С>того Іана Кр>стителя, катедра Львовска* конкретизують їхній зміст.

Відповідно до способу творення всі власні назви релігійних споруд, або еклезионіми, „Літопису Підгорецького монастиря” З. Василько поділяє на три групи: 1) пов’язані з назвами християнських свят, 2) відтопонімні утворення; 3) відаантропонімні деривати [Василько: 117]. До першої групи в нашій пам’ятці належать: *Црковъ Благов.:щенія Пр>стой Б>ци*, *Црковъ Рождества Пр>стой Б>ци*, *Црковъ Успенія Пр>стой Б>ци*, *Црковъ Прелбраженія Гд>ня*, *Црковъ С>того Іоанна К>рстителя*, *монастирь С>тим Апостолом Верховним Петр, и Павл.*, *монастирь С>того Гелргія*. Відтопонімні деривати представлені найменуваннями: *Монастирь Подгорецкии*, *монастирь Почаевскии*, *монастирь Воля Деревянская*, *монастирь Трёмбовельский*, *Црковъ старожитная Голубицкая*, *катедра Львовска*, *катедра Луцка*. Еклезионіми третьої групи поширені найменше: *монастирь Швинь*, *Црковъ ва*, *Црковъ Ісаии Пророка*. Ці назви вжиті в релятивному значенні: *монастирь Швинь* – монастир, який побудував И/въ і був у ньому першим ігуменом, *Црковъ Соломонова* – церква, яку побудував Соломон, *Црковъ Ісаии Пророка* – це церква, в якій пророку Ісаїї показався Бог.

Відображення у назвах церков релігійних свят є однією з особливостей мовної картини світу українців. Церкві найчастіше давали назву, яка відповідала певному релігійному календарному святу, в день якого відбувалося її освячення. Це переважно були дні, на які припадали найбільші свята, напр.: *Црковъ Благов.:щенія Пр>стой Б>ци*, *Црковъ Рождества Пр>стой Б>ци*, *Црковъ Успенія Пр>стой Б>ци*, *Црковъ Прелбраженія Гд>ня*, *Црковъ С>того Іоанна К>рстителя*. Особливо в пошані у наших предків був культ Богородиці – нашої заступниці перед Богом, тому церкви називались на її честь. У назвах монастирів переважав географічний чинник – місце його розміщення: *монастирь Подгорецкий*, *монастирь Почаевский*, *монастирь Воля Деревянская*, *монастирь Трёмбовельский*.

Особливо часто вживаними, і це закономірно, є найменування Підгорецького монастиря, які здебільшого багаточленні і структурно варіативні: *Монастирь Подгорецкии*, *Монастирь Подгорецкии*

Пл.: снцкій, обитель общежителная Подгорецкая, древле именуемая
Пл.: снцкая, обитель святая Пл.: снцкая, обитель святая
Подгорецкая Пл.: снцкая, обитель святая Пл.: снцкая, тераз названая
Подгорецкая. Як бачимо, в цих назвах переважає термін обитель.

Власні назви для іменування називання християнських храмів у пам'ятці відображають як історію вселенської церкви (Црковъ Соломонова, Црковъ Ісаи Пророка, Апостольская Святая Црковъ Соборная), так і історію нашого краю – прикарпатської Русі (Црковъ Благов.: щенія Пр>стой Б>ци, побудована в Підгірцях, Црковъ Рождества Пр>стой Б>ци в селі Голубиця недалеко від Підгорецького монастиря, Црковъ Пре/браженія Гд>ня, побудована княжною Єленою у Плісницьку, катедрa Львовска). У тексті літопису ці назви, подаючись у порівнянні, набувають певного символізму. Так, Црковъ Преображенія Гд>ня тут виступає символом незнищенності нашого народу і символом збереження духовних традицій: „И похвалиша вси Бога и Пр>чст>ю Д.: в; Богородиц>; яко ;вид.: ли своими очима от так давного времени Црковъ Ст>ю” (с. 587). // „Данства, пров.: нци, м.: ста і села окольние zostали зр>йноване, а тая Црковъ, яко саламандра в огни, яко тріє отроки в пещері вавилонской живи, яко Сигор в Пентаполи, яко Лот в пламенно тек>щей Содоми превише смрадних вод, пресл.: дованія і войны напріятельської безпечно перебувала” (с. 101). // „Прешли и минули тіє Цркви ако ноць, а сія от давних вѣков сияеть и навѣки сиянием Божим сияти будет” (с. 100).

Лексеми на позначення релігійних споруд є вагомою частиною словникового складу „Літопису Підгорецького монастиря”. Серед загальних назв переважають однослівні номінації; еклезіоніми, що вживаються в творі, високочастотні і структурно варіативні. Номінації на позначення монастирів та храмів відображають національно-культурну специфіку регіону. Ці назви вживаються як у своїй прямій номінативній функції, так і в складі образних засобів літопису (порівняннях, метафорах), одержуючи в тексті символічне значення. Висока частотність вживання термінолексем цієї тематичної групи в „Літописі Підгорецького монастиря” зумовлена як змістом пам'ятки, так і глибокою релігійністю автора твору. З допомогою багаторазового

повтору автор акцентує увагу на історії створення підгорецького монастиря, його ролі як осередку національно-духовного життя, на церквах, дотичних до нього.

ЛІТЕРАТУРА

- Василько: Василько З. Національно-культурна специфіка українських назв сакральних споруд // Теорія і практика викладання української мови як іноземної. – Вип. 3. – Львів, 2008. – С. 117-119.
- Горбач: Горбач О. Українська народна релігійно-християнська термінологія й лексика (1998) // Праці Наукового Конгресу у тисячоліття Хрищення Руси-України. Збірник мовознавчої комісії. – Мюнхен, 1988. – Т. 1. – С. 99-146.
- Корпанюк: Корпанюк М. Монастирсько-церковне літописання XVII-XVIII ст. // Розбудова церкви. – 1997. – № 21. – С. 22-25.
- Піддубна: Піддубна Н. В. Формування номенклатури назв релігійних споруд в українській мові: Автореф. дис... канд. філол. наук. – Х., 2000. – 19 с.
- РС: Релігієзнавчий словник // За ред. проф. А. Колодного і Б. Любовика. – К., 1996. – 392 с.
- Синопис: Синопис Плісницько-Підгорецького монастиря // Матеріали до історії Чина, монахів і монастирів святого Василя Великого. – Жовква, 1924. – Т.1; 1928. – Т. 3.
- Словник: Словник української мови XVI-першої половини XVIIст. – Вип. 3. – Львів, 1996.
- СУМ: Словник української мови в 11 томах. – К., 1970-1980.
- СУБТ: Сучасна українська богословська термінологія: від історичних традицій до нових концепцій // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Львів, 1998. – 351 с.

Stephaniya Lisnyak. Names of religious buildings and their parts in the „Chronicle of Pidhirci monastery”

The article deals with the names of religious buildings in the Ukrainian monument of spiritual and secular literature XVII-XVIII centuries and structural features of these names. We analyse their semantic and stylistic peculiarities in the text of “Chronicle of Pidhirci monastery”.

Key words: church and monastery chronicle, religious vocabulary, thematic group, terms, multiword nomination, eklezionyms.